

**ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

САПОЖНИК ГРИГОРІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК 930:737.3(477.83/86) "19"

**ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ ТА БОНИ ВОЛИНИ
1914–1921 рр. ЯК ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНЕ
ДЖЕРЕЛО І ОБ'ЄКТ БОНІСТИКИ**

Спеціальність 07.00.06 - історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів-2004

430
Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в науковому відділі
Тернопільської академії народногосподарських наук
України

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00603047 (К)

- Науковий керівник:** кандидат історичних наук
Клименко Олег Олександрович,
Управління Служби Безпеки України
в Тернопільській області,
співробітник
- Офіційні опоненти:** доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Котляр Микола Федорович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
- кандидат історичних наук, доцент
Шуст Роман Мар'янович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри давньої історії України
та архівознавства
- Провідна установа:** Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, кафедра
архівознавства та спеціальних галузей
історичної науки, м. Київ

Захист відбудеться "21" квітня 2004 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 337.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (79605 м.Львів, вул. Драгоманова, 5).

Автореферат розісланий "14" березня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Сухий О.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історія грошей і грошового обігу належить до проблем, котрі традиційно мало досліджувались у вітчизняній історіографії, незважаючи на те, що її розробка дає змогу ввести нові характеристики у вивчення соціально-економічної історії України. Нині набагато більшу роль в історичному дослідженні повинні відігравати напрацювання у галузі боністики – спеціальної історичної дисципліни, що займається вивченням паперових грошових знаків і їх замінників – важливих державних документів, історичних джерел та культурних пам'яток минулого.

Крім суто наукового інтересу, актуальність піднятої у дисертації проблеми зумовлена також практичними потребами сьогодення, коли завдання стабілізації економічного життя України, її фінансово-банківської системи, національної валюти постає як одне з ключових у подальшому розвитку держави. Аналіз і узагальнення низки моментів соціально-економічної історії України в цілому та окремих її регіонів (у даному випадку Волині) в період Першої світової війни, лютневих і жовтневих подій 1917 р., визвольних змагань та господарської розрухи 1914 – 1921 рр. повинні бути використані при розробці концепції економічної політики на сучасному етапі та на перспективу.

Актуальність теми зумовлюється ступенем її наукового дослідження. Якщо деякі питання емісії місцевих і приватних бон на Волині в зазначений період і піднімалися науковцями, то проблеми, пов'язані з грошовим обігом цілого регіону в контексті розвитку його економіки у кризовий період, за винятком кількох епізодичних матеріалів не знайшли ще належного висвітлення.

Отже, актуальність теми визначається необхідністю розв'язати дану важливу наукову проблему, що має загальнотеоретичне і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота була виконана у науково-дослідному Центрі історії грошей Тернопільської академії народного господарства відповідно до планів наукових робіт навчального закладу. Вона є складовою частиною навчальних програм ТАНГ та історичного факультету Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Об'єктом дослідження є паперові гроші та бони Волині, а також пов'язана з їх випуском і функціонуванням документація: накази, декрети, постанови державних та місцевих органів влади першої чверті ХХ ст.

Предметом дослідження стало вивчення причин, закономірностей, специфічних рис, які характеризували емісії у регіоні в досліджуваний період.

Хронологічні рамки роботи. Пропоноване дисертаційне дослідження охоплює важливий для історичного розвитку Волині період. Визначаючи його хронологічні рамки, автор виходив з наступних міркувань. Саме початок Першої світової війни став періодом найактивнішого пошуку розмінних грошей у зв'язку з вилученням з обігу державою металевих монет і кризовими явищами в економіці.

Верхньою межею дослідження було вибрано 1921 р., тобто час підписання Ризького мирного договору і входження Західної України, в тому числі південної та західної Волині до Польщі, а східної Волині – до УРСР, переходу до їх валюти – польської марки і радянського карбованця та вилучення інших видів грошей, що перебували в обігу у регіоні.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію колишньої Волинської губернії царської Росії. До 1919 року вона займала сучасні Рівненську, Волинську і Житомирську області, північну частину Тернопільської (нинішні Кременецький, Лановецький, Шумський і частина Збаразького району), а також нинішні Старокосятинівський, Шепетівський, Ізяславський, Славутський, Білогірський, Теофіпольський райони Хмельницької області та частина Козятинського району Вінницької області з центром у місті Житомирі. Визначаючи географічні межі, важливо зазначити, що назва території, внутрішні й зовнішні межі (кордони), адміністративний поділ змінювалися дуже часто, протягом всього періоду, що вивчається.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є аналіз причин розпаду єдиної грошової системи, формування і функціонування нових грошових систем на тлі історичних процесів, котрі відбувалися у грошовому обігу на Волині, в період постійної зміни влад, в екстремальних умовах Першої світової війни та визвольних змагань в Україні. Виходячи з мети роботи, визначаються такі завдання:

- проаналізувати ступінь і рівень історіографічного дослідження проблеми;
- розширити джерелознавчу базу за рахунок введення в історичний обіг нетрадиційних джерел – паперових грошових знаків, удосконалити методи і способи їх дослідження;
- визначити місце грошових знаків і бон серед інших джерел соціально-економічної історії;
- вивчити специфічні риси грошового обігу на Волині;
- описати і проаналізувати найзначущі емісії грошових знаків і бон за допомогою методик інших спеціальних історичних дисциплін.

Методологічну основу роботи становлять принципи історизму, наукової об'єктивності, системності. Принцип історизму дає змогу вивчити досвід емісійної політики, піддати історичному аналізу різнопланові події і процеси, що відбувалися на Волині в 1914 – 1921 рр., дати їм оцінку з огляду на історичну ситуацію. Реалізація принципу об'єктивності стала можливою завдяки додатковому залученню нетипових для вітчизняної історіографії джерел, до яких належать паперові грошові знаки та бони і їх замітники.

Характер виявлених документів надає особливого значення ефективності дослідницьких методів. У роботі використовуються такі спеціальні історичні методи як історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний.

Наукова новизна одержаних результатів. У роботі вперше комплексно розглянуто найбільш значимі емісії паперових грошових знаків і бон на Волині, куди входять гроші царської Росії, Тимчасового уряду, УНР, емісії окупаційних військового командування Австро-Угорщини та Німеччини, Луцької, Житомирської і Рівненської міських управ, на основі чого будувався грошовий обіг, місцеві та приватні випуски. Автор увів у науковий обіг понад 280 боністичних джерел і документацію про обставини їх емісій, що випали з поля зору дослідників. Основні положення дисертації і висновки базуються на дослідних матеріалах, котрі відображають різнопланові історичні процеси. Вони

спираються на документальну базу, яка визначає рівень критичного аналізу складних процесів, що зумовили грошовий обіг і емісії на Волині в роки Першої світової війни і визвольних змагань в Україні 1914 – 1921 рр.

Практичне значення одержаних результатів у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані: для підготовки узагальнюючих наукових праць і уточнення наукової концепції історії України, а також регіону Волині; у навчальному процесі вищих навчальних закладів при вивченні загальних і спеціальних курсів з новітньої історії України та Волині; у науково-краєзнавчій роботі музеїв, архівів і навчальних закладів.

Наукова робота має сприяти ширшому використанню паперово-грошових джерел під час викладання на історичних факультетах вузів країни курсу "Спеціальні історичні дисципліни", на кредитно-економічних – "Грошовий обіг і кредит", "Історія грошей України".

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції (м. Тернопіль, 1998 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції "Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності." (м. Тернопіль, 1999 р.) та викладені в п'яти статтях у фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Характер і специфіка поставлених у дослідженні завдань зумовили структуру роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, який налічує 186 найменувань, додатків (окрема книга), що містять документи, кольорові ілюстрації грошових знаків і бон, котрі перебували в обігу на території Волині, геральдичної, сфрагістичної і філігранної таблиць (91 стор.). Загальний обсяг роботи – 195 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт і предмет дослідження, методологічну основу, мету та завдання роботи, сформульовано наукову новизну й практичне значення дисертації.

У першому розділі "Історіографія і джерела" розглянуто і проаналізовано стан наукової розробки теми та джерельну базу роботи.

Обрана тема досі не була об'єктом спеціального дослідження в українській і зарубіжній історіографії, хоча окремі її аспекти частково висвітлено у науковій літературі, публікаціях і каталогах.

При аналізі історіографії за темою дисертації автор вбачає підхід до проблеми тільки за наявності у працях дослідників таких аспектів, як:

- характеристика соціально-економічного і політичного становища Волині у 1914 – 1921 рр.;
- регіональна специфіка функціонування загальнообов'язкових грошових знаків;
- емісії й обіг грошових знаків у цьому регіоні у воєнні періоди;
- місцева грошотворчість на Волині (місцеві й приватні емісії);
- класифікація паперових грошових знаків і бон;
- методика і дослідження грошових знаків і бон.

Розвиток і нагромадження історіографічного матеріалу за даною темою можна поділити на три етапи, беручи за критерій домінуючі у кожному з них методологічні підходи та тематичні зацікавлення авторів.

Перший етап – зародження та становлення історіографії, що охоплює період з початку 20-х років до 1945 р., характеризується формуванням кола проблем та їх розробкою насамперед діячами українських політичних партій й окремими істориками, які працювали у міжвоєнний період у Західній Україні та в еміграції. Певний емпіричний матеріал з боністики був напрацьований у 20-ті роки і радянськими істориками.

Другий етап – з 1946 р. до кінця 80-х років, пов'язаний з подальшою розробкою проблеми науковцями української діаспори та радянськими істориками, має відбиток протиборства не тільки двох вищезгаданих історіографічних течій, а й гострої політичної боротьби всередині еміграції.

Третій етап розпочався після проголошення суверенітету України і характеризується новими підходами розв'язання наукової проблеми шляхом критичного поєднання зусиль вітчизняних учених і дослідників діаспори.

Перший етап історіографії проблеми настає після закінчення Ризького миру, входження західної Волині до складу Польщі та закінчується початком холодної війни. При вживанні терміну "історіографія проблеми" для цього етапу мається на увазі не наявність спеціалізованих наукових течій чи шкіл з боністики (їх як таких взагалі не існувало), а сукупність праць, де висвітлюються фрагменти емісійної діяльності різних урядів і самоврядних установ України.

Аналіз літератури першого та й другого етапів історіографії проблеми показує, що за умов панування тоталітарної системи історія грошового обігу на Волині, як і історія Волині в цілому, у складі царської Росії, Польщі та колишнього СРСР, на жаль, не могли висвітлюватись об'єктивно.

У 20-ті – 30-ті роки в СРСР дослідна робота в галузі боністики велась у дусі більшовицьких догм. Публіцистичні штампи партійних видань визначали основні напрямки наукового освоєння проблем, у тому числі емісійної діяльності окремих незалежних держав, національних утворень і самоврядних установ, створених на руїнах Російської імперії.

Попри відповідне політичне спрямування праці Є.Вайнштейна¹, М.Калиновського², Л.Юровського³, Л.Боголепова⁴ містили певний фактографічний матеріал, а тому заслуговують на увагу сучасних дослідників. Їх можна характеризувати як перші спроби осмислення подій, що відбувалися у грошовому обігу України. Автори цих публікацій заклали основу для вивчення історії грошового обігу.

Окремі питання грошового обігу на Волині у досліджуваній період висвітлені у двох розділах "Нарис історії грошових знаків Російської Революції" та "Грошові знаки державних новоутворень" нині раритетної праці А.Брайловського⁵.

Найзмістовнішими виявилися праці істориків, які до вересня 1939 р. працювали у Західній Україні.

¹ Вайнштейн Е. Деньги Украины // Советский коллекционер. – 1928. – Ч. 4 – 5. – (Москва). – С. 38-45.

² Калиновский М. Денежное обращение Украины. Денежная эмиссия Украины. // Советский коллекционер. – 1925. – № 11 – 12 – (Москва). – С. 36-41.

³ Юровский Л.В. Денежная политика Советской власти (1917 – 1922). – Москва. : 1928 – 378с.

⁴ Боголепов Л.Н. Бушмажные деньги. – Москва, 1922. – 157с.

⁵ Браиловский А.М. Денежные знаки революции 1917-1922 г.г. – 1-е изд. – Тифлис, 1922. – 186с.

Першими ентузіастами боністики були колишні діячі громадських самоврядувань, які з патріотичних міркувань намагалися зберегти все те, що було пов'язане з визвольними змаганнями та українською державотворчістю. На сторінках часописів "Літопис Червоної Калини", "Наша Батьківщина", "Новий час", "Життя і знання", час від часу з'являлися публікації про місцеві та приватні емісії грошей. Ці статті з погляду сьогодення цінні насамперед як джерелознавчі матеріали, адже вони також написані по "гарячих слідах", а їх автори, як, скажімо, О.Вітенко⁶ та Л.Маслов,⁷ перебували у вирі тогочасних подій.

У ті роки розпочав свою наукову діяльність і Микола Гнатишак, який у пошуках загальнодержавних українських емісій, місцевих бон об'їздив практично всі міста і містечка Галичини та Волині. Його боністичні розвідки наукового й науково-популярного спрямування регулярно публікувалися в українських часописах, а пізніше переросли у ґрунтовне дослідження "Державні гроші України 1917 – 1920 років"⁸.

Праці з боністики у колишньому Радянському Союзі мали певний вплив на її розвиток у Західній Україні. М.Гнатишак стверджував, що фахівці з Галичини та Волині користувалися працями згаданих вище радянських дослідників М.Калиновського та Є.Вайнштейна.

Отже, дослідниками у міжвоєнний період була нагромаджена джерельна база для вивчення боністики Волині у контексті української боністики. Але за винятком окремих праць більшість досліджень мала некритичний описовий характер і були написані без узагальнення питань виникнення і генези приватних та місцевих бон регіону та застосування методик інших спеціальних історичних дисциплін.

Наступний етап історіографії з наукового погляду істотно не відрізнявся від попереднього. В післявоєнний період з'явилося декілька досліджень, присвячених в основному функціонуванню загальнообов'язкових емісій на території царської Росії і колишнього СРСР.

У 1969 р. побачила світ монографія З.Атласа, де аналізувалася фінансова система радянської держави і європейських соціалістичних країн⁹.

Певне значення для вивчення даної проблеми має монографія А.Алексєєва¹⁰. Хоча автор і виступав з позицій апологетики радянської фінансової системи, проте він все ж таки довів, що тотальні за масштабами Перша і Друга світові війни привели до того, що випуск воєнних грошей стає одним з необхідних атрибутів військово-економічної політики більшості воюючих держав.

Логічним продовженням вивчення теми воєнних грошей стала монографія Б.Сенілова, що присвячена емісіям Другої світової війни. Незважаючи на окремі штампи, характерні для радянського періоду, а також на вихід теми за межі нашого дослідження, деякі теоретичні проблеми, та саме визначення і класифікація воєнних грошей використані нами у методологічному аспекті для дослідження функціонування ост-марок і ост-рублів на Волині¹¹.

⁶ Вітенко О. Волинські гроші // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 1. – Львів., 1931. – С.32-40.

⁷ Маслов Л. Гроші волинських міст // Наша Батьківщина. – 1939 – Ч. 7 – 8. – С.22 – 26.

⁸ Гнатишак М. Державні гроші України 1917 – 1920 років. – Клівленд (Огайо), 1973. – 356с.

⁹ Атлас З.В. Соціалістическая денежная система: Проблемы социалистического преобразования и развития денежной системы СССР. – Москва, Финансы, 1969. – 252с.

¹⁰ Алексєєв А.М. Военная валюта. – Москва, 1948. – 127с.

¹¹ Сенілов Б.В. Военные деньги Второй мировой войны. – Москва: Финансы и статистика, 1991. – 231с.

Питання грошового обігу Російської імперії, в перші роки Радянської влади висвітлені у монографіях І.Спаського¹² та О.Щолокова¹³.

Дослідження колишнього наукового працівника Брестського обласного краєзнавчого музею М.Алексеюка – перша у радянські часи наукова праця, де в описовій формі були репрезентовані бони міста Рівного різних емітентів¹⁴.

У 80-их роках працями істориків Р.Тхоржевського, Д.Сенкевича та А.Малишева, В.Таранкова, І.Смиренного¹⁵, присвяченими загальним проблемам класифікації та методики дослідження грошових знаків і бон, був закладений певний фактологічний фундамент боністики.

Загальний аналіз емісійної діяльності німецького командування у період Першої світової війни, випусків окремими самоврядними установами Польщі так званих "нотгельдів" (тимчасових грошей), здійснений на основі великої документальної бази, містить монографія польського дослідника Т.Кальковського¹⁶.

Діаспорні дослідження репрезентовані працею Б.Мартоса¹⁷ – колишнього міністра фінансів і прем'єр-міністра УНР, що є вдалою спробою поєднання тематичних мемуарів з науковим аналізом. У ній дається загальна характеристика діяльності уряду в галузі фінансів.

Після проголошення Україною державного суверенітету розпочався новий етап дослідження проблеми. Він характеризується підходом до неї як до окремої галузі соціально-економічної історії нашої держави, що доволі ефективно може студіюватися і через боністичні джерела.

У 1991 р. виходить праця Р.Тхоржевського "Паперові гроші України 1917 – 1920 рр.", де здійснена перша спроба узагальнити відомі на той час історіографічні надбання з цієї проблеми й одночасно проаналізувати нові археографічні пам'ятки¹⁸.

Частково тема дослідження знайшла висвітлення у фундаментальній праці колективу авторів під керівництвом М.Дмитрієнко "Гроші в Україні"¹⁹, у якій найповніше і ґрунтовно опрацьовані бони міста Житомира. Надзвичайно цінними для дослідження проблеми виявилися архівні документи та зрізці грошових знаків і бон, вміщених у додатках до монографії.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що на всіх трьох етапах її розвитку паперові грошові знаки і бони, що перебували в обігу на території Волині у 1914 – 1921 рр., були предметом наукових досліджень лише побіжно, тобто не вивчалися системно, комплексно, а тільки спорадично і фрагментарно.

Джерельна база дослідження. При визначенні джерельної бази дослідження автор керувався певними методологічними засадами, головними серед яких є принципи об'єктивності, єдності історичного та логічного, соціально-економічної та політико-ідеологічної зумовленості функціонування у 1914 – 1921 рр. на Волині

¹² Спасский И. Русская монетная система. – Ленинград, 1970. – 231с.

¹³ Щелоков Л.А. Монеты СССР. – Москва: Финансы и статистика, 1989.

¹⁴ Алексеюк М. Денежные знаки г.Ровно в 1919 году // Советский коллекционер. – 1984 - № 1. – Москва: Радио и связь. – С.32 – 40.

¹⁵ Малышев А.И., Таранков В.В., Смиренный И.Н. Бумажные денежные знаки России и СССР. – Москва: Финансы и статистика, 1991.

¹⁶ Kalkowski T. Tysiac lat monety polskie. – Krakow, 1981.

¹⁷ Мартос Б. Украинська валюта 1917 – 1920 р.р. // Наукові записки Укр. Технічно-господр. ін-ту. Мюнхен, 1970. Т. XX. – С. 3 – 29.

¹⁸ Тхоржевський Р.Й. Паперові гроші України 1917 – 1920 рр. – Київ, 1991. – 165с.

¹⁹ Дмитрієнко М.(керівник), Ющенко В., Литвин В., Яковлева Л. Гроші в Україні. – Київ, 1998.

єдиної компромісної грошової системи, побудованої на основі різних валют. При цьому враховувалося, що ці чинники, особливо політико-ідеологічні, наклали відповідний відбиток на джерельну базу, яка була у розпорядженні автора. Тому наукове опрацювання бон Волині здійснювалося шляхом ретельного аналізу всіх наявних джерел, де містилася та чи інша інформація з проблеми, що дало змогу вивчати залучені джерела комплексно, простежити у взаємозалежності та взаємообумовленості їх окремі елементи.

Джерела вивчення грошових знаків були виділені в такі групи: архівні матеріали (законодавча та ділова документація адміністративних, фінансових органів і господарських об'єднань, матеріали статистики), публікації тогочасної преси (офіційні матеріали урядів УНР, РРФСР, політичних організацій української діаспори); грошові знаки (бони), що зберігаються у музеях і приватних колекціях; каталоги.

Історія грошового обігу Волині залишила певний документальний слід. Нині у складі Національного архівного фонду України перебуває значна кількість документів, що різнобічно відображають процес зародження і становлення національної кредитно-фінансової системи, причини й обставини емісійної діяльності місцевих самоврядувань Волині, воєнний характер валют Німеччини та Австро-Угорщини.

Окрім директивних документи вищих органів УНР (закони і постанови уряду про випуск нових грошових знаків, протоколи засідань Кабінету Міністрів з фінансових проблем, листування з державним секретарем Міністерства фінансів Австрії та листування Центробанку з регіональними банками) зберігаються у фондах Центрального Державного Архіву Вищих Органів влади і управління України (ЦДАВОУ). Вони відтворюють роботу урядових інституцій УНР, що проводилась в умовах білогвардійської і більшовицької інтервенцій.

Вагомий фактологічний матеріал зібрано також у фондах окремих повітових управлінь Волинської губернії, які зберігаються у Житомирському, Луцькому, Рівненському та Тернопільському обласних державних архівах. Фонди: Дубенський повітовий виконавчий комітет Рівненська міська управа, Луцький магістрат наочно демонструють, як урядова політика у галузі фінансів реалізовувалася на місцях.

Так, у повідомленнях Волинського губернського комісаріату вміщено великий обсяг інформації, котра стосується грошового обігу: анулювання обміну грошових знаків, порядок випуску місцевих бон, умови обігу грошових знаків різних органів влади, оголошення місцевих органів влади, що інформували населення про зміни в грошовому обігу на конкретній території, контрольованій цим органом влади. До даного виду джерел належать і накази фінансових відділів, постанови, інструкції, оголошення міністра фінансів, фінансових відділів виконавчих комітетів. У них міститься інформація про порядок дії і припинення обігу грошових знаків, їх курсову вартість, порядок прийому до оплати номіналів і в розрахунки між громадянами.

У фонді Крем'янецької міської і земської управ, Державного архіву Тернопільської області зберігаються унікальні документи, що пояснюють причини місцевої грошотворчості, показують ініціаторів емісій – відомих політичних і громадських діячів Б.Козубського, М.Цайтца та А.Кременецького.

Автор використовував численні опубліковані збірники документів і матеріалів. Серед найновіших видань слід відзначити документальний додаток до колективної монографії "Гроші в Україні" під керівництвом М.Дмитрієнко.

Матеріали архівних фондів суттєво доповнюються за рахунок ще однієї важливої групи джерел – періодичних видань. Волинські періодичні видання "Волинь", "Народна воля", "Wolyń", "Rocznik Wolyński" нерідко публікували зображення місцевих грошових знаків і бон, співвідношення курсів валют, різні оголошення місцевих самоврядних установ з фінансових проблем та інші важливі для дослідження відомості.

Цінними джерелами з проблеми дослідження є каталоги грошових знаків і бон. Ці специфічні видання періодично подають не тільки статистичні матеріали, й пробують їх систематизувати, використовуючи свої, не зовсім наукові принципи класифікації. Це пов'язано з тим, що основне призначення каталогів – слугувати широким колам боністів.

Історія виникнення і розвитку обігу грошових знаків на території царської Росії, окремих її регіонів і України зокрема протягом багатьох десятиліть привертає до себе увагу не лише спеціалістів-дослідників, а й колекціонерів. Пояснення причин такої уваги дав ще на початку 20-их років автор одного з перших радянських каталогів Ф. Чучінін: "Паперові грошові знаки – показник культурності і економічного розвитку народу особливо яскраво відображають етапи еволюції розвитку країни. Окидаючи одним поглядом зібрання грошових знаків будь-якого історичного періоду, вдається відтворити характер відповідної епохи, інколи в таких деталях, котрі майже невлітими й недоступні в передачі словами"²⁰.

Поряд з каталогом Ф.Чучініна світ побачили альтернативні каталоги Л.Льсона, М.Кардакова²¹, В.Соколова²², С.Виноградова та Т. Сольського. у яких поданий лише статистичний матеріал, без посилань на джерела.

Одним з кращих видань у галузі боністики у післявоєнний період є каталог М.Кардакова, який у 20-х роках був офіційним представником Радянської Філателістичної Асоціації у Берліні. До того ж, він є автором (псевдонім Н.Росбер – скорочення "російський берлінець") невеликих статей-повідомлень з боністики та філателістики у зарубіжному журналі "Россия". Це єдиний каталог, що неодноразово копіювався колекціонерами-боністами. Там вміщено усі виявлені та вивчені наддруковкі на грошових знаках 1914 – 1921рр.

Зарубіжні укладачі каталогів М.Ковальський²³, Т.Яблонський, Г.Стен²⁴ також внесли певний вклад у вивчення українських бон. Якщо каталог Т.Яблонського через значні пропуски емісій (10-ти рубльова бона відділу допомоги Дубенської міської управи, 20-ти рубльова бона Корецької єврейської общини, квитанції Рівненської міської управи 1, 3, 5 та 10 руб. й інші) виявився неповним, то іншого польського

²⁰ Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей российской империи за время с 1769 по 1924 г./ Под редакцией Ф. Г. Чучина/ – Москва, Изд. "Сов. Фил. Ассоциация", 1927. – 352 с.

²¹ Ильсон Л.М., Кардаков Н.И. Перечень денежных знаков, выпущенных и курсировавших на территории Российской империи в годы войны и революции (1914 – 1923). 1-е изд. – Берлин, 1923.325с.

²² Соколов В.М., Иванов М.Л. (сост.) Каталог бон необязательного обращения (частных), выпущенных на территории СССР в 1914 – 1925 гг. // Советский филателист — №9 – Ростов н/Д.: Изд. Северо-Кавказского отд. Всероссийского общества коллекционеров и представителя СФА на Сев. Кавказе Ю.Б.Хельмера, 1927. – 325 с.

²³ Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotow Polskich 1916 – 1966 – Warszawa Agencja Wydawnicza "Ruch", 1967.

²⁴ Sten G.I. Banknotes of the world 1368 – 1996.-New York, 1967.

автора каталогу М.Ковальського консультували такі відомі боністи-аматори як Д.Сенкевич, М.Алексеек та О.Савінов, і він таким чином зумів уникнути грубих помилок щодо окремих емісій місцевих бон Волині (Дубенської міської управи).

Таким чином, автором каталогів часто бракує знань термінології, принципів наукової класифікації і методики спеціальної історичної дисципліни – боністики.

Як важливі джерела, автор використав грошові знаки і бони, котрі зберігаються у фондах Волинського, Рівненського, Житомирського та Тернопільського обласних краєзнавчих музеїв, Дубенському, Крем'янецькому міських музеях, а також з особистих надбань вітчизняних колекціонерів-боністів Р.Тхоржевського, О.Клименка, П.Рябченка, Ю.Якубенка та власної колекції. Найповнішою збіркою міських самоврядувань Волині виявилася колекція відомого краєзнавця Л.Маслова, що зберігається у Волинському обласному краєзнавчому музеї.

Широка джерельна база дає змогу доволі повно висвітлити різноманітні аспекти грошового обігу Волинського регіону, його специфічні особливості.

У другому розділі "Соціально-політична і воєнна ситуація на Волині в 1914 – 1921 рр. і її вплив на грошовий обіг" розглядаються кризові явища в фінансово-економічній системі та у сфері грошового обігу. З розв'язання Першої світової війни, Російська імперія вступила у завершальну стадію свого існування.

Світова війна виявила недосконалість і безсилля національної економіки країни в умовах бойових операцій. Специфічними особливостями воєнних років стало розширення державного контролю у промисловості через ліквідацію дрібних і слабких підприємств. Практично повне припинення іноземних поставок продукції машинобудування і спеціалізованих матеріалів швидко призвело до спаду оборонної галузі. Уже наприкінці 1916 р. стало зрозуміло, що основні сили промисловості вичерпались. У той же час сільське господарство ще більше, ніж промисловість, постраждало від воєнних дій. За час війни до армії було мобілізовано 49,9% працездатного чоловічого населення Волинської губернії, реквізовано 70% коней.

Загальна розруха, до якої довела економіку царської Росії Перша світова війна, призвела до краху грошового обігу. Після початку війни в обіг не було випущено жодної повноцінної монети, навпаки, якщо за першу половину 1914 р. було відкарбовано 536 тис. монет вартістю 1 рубль і на 600 тис. рублів монет вартістю 50 коп., то вилучення монет за весь рік становило понад 8 млн. рублів. Монета, яка надходила в казну, в ній і залишалась.

У період між початком Першої світової війни і лютим 1917 р. при суттєвому зменшенні обсягу золотого запасу випуск паперових грошей збільшився до 10 млрд. рублів. У період між лютим і листопадом було випущено додатково ще 9 млрд. рублів паперових грошей, тобто допустимий рівень був піднятий до 16,5 млрд. рублів. П'ять разів Тимчасовий уряд піднімав допустимий законом рівень випуску паперових грошей і кожен з цих випусків проводився заднім числом.

Націоналізація банків була основою більшовицької фінансової програми. Партійна більшовицька конференція, що відбулась у квітні 1917 р., поставила вимогу "...встановлення державного контролю за всіма банками з об'єднанням їх у єдиний Центральний банк", а IV з'їзд партії, котрий відбувся в липні – серпні 1917 р., прямо закликав до "націоналізації і централізації банківської справи". У відповідь на саботаж банків більшовики репресивними методами до кінця 1918 р.

ліквідували складну систему банків Російської імперії, зливши усі установи в Національний банк. Одночасно офіційним декретом від грудня 1918 р. оголошувалось про ліквідацію усіх діючих в межах РРФСР іноземних банків.

Наступним головним пунктом більшовицької фінансової програми було анулювання державних позик і зобов'язань. Окрім цих двох вимог націоналізації банків і анулювання боргів, фінансові концепції більшовицьких лідерів були неясні і розпливчасті.

В умовах фінансово-економічної розрухи радянський уряд отримував прибуток лише шляхом експлуатації інфляційних можливостей своїх друкарських верстатів.

Інфляційні процеси зачепили не лише промислові центри, а й периферійні околиці якою була Волинь. З промислового центру гігантська грошова маса бурхливим потоком вирвалася на територію, котра виробляла продукти харчування. Такою периферією була і Волинь. Політика більшовиків у фінансовій сфері у більшості випадків відбувалася тут опосередковано в руслі загальних проблем ще недавно єдиної держави. Певні фінансові зміни намагався проводити уряд УНР. І хоча УНР швидко втратила більшу частину своєї території, все ж українські гроші мали більшу купівельну спроможність, ніж "керенки", більшовицькі рублі чи гроші А.Денікіна. Щоб підняти курс української валюти і довір'я до неї населення, тогочасний міністр фінансів УНР Б.Мартос час від часу "викидав" на ринок значну кількість цукру, борошна, спирту й інших товарів, що були у розпорядженні уряду. Місцеві самоврядування Волині були відпущені центральними властями "на власні хліба" і виживали, як могли.

У третьому розділі "Загальнообов'язкові паперові грошові знаки Волині" розроблена універсальна класифікація грошових знаків та бон регіону, де в основі лежить соціально-економічна характеристика природи паперових грошових знаків, що дає підстави класифікувати їх залежно до етапів суспільного розвитку країни, під час яких проводилась емісія того чи іншого грошового знака, характеристики емітента, виду емісії, характеру емісії, приналежності грошового знака до тієї чи іншої форми грошей, сфери і території функціонування знака.

За сферою функціонування грошові знаки розмежовані на дві групи:

- грошові знаки, що мають загальнообов'язковий характер (емітент оголошує знаки свого випуску обов'язковими до прийому в платежі, тобто вони використовуються при здійсненні будь-яких грошових розрахунків);

- знаки, що мають необов'язковий характер (призначаються дійсними лише на території підприємств і організацій, котрі випускають той чи інший грошовий знак).

З погляду території функціонування грошові знаки, випущені Російською імперією, Тимчасовим урядом, РРФСР, УНР, розглядаються як загальнодержавні грошові знаки, а грошові знаки самоврядувань Волині – як такі, обіг яких дійсний лише на частині території держави.

У дисертації з усієї маси паперових грошових знаків Волині відокремлені як об'єкт систематизації такі грошові знаки Російської імперії і Тимчасового уряду, грошові знаки (загальнодержавні емісії) РРФСР, грошові знаки Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, грошові знаки Головного Командування Збройними Силами Півдня Росії, грошові знаки Німеччини, Австро-Угорщини, Польщі, місцеві емісії самоврядувань Волині, приватні регіональні випуски.

Запропонована автором дослідження класифікація паперових грошових знаків, котрі перебували в обігу на Волині, базується на тому, що бони регіону розглядаються насамперед як історичні джерела та державні або ж регіональні документи.

Протягом 1914 – 1917 рр. Волинська губернія була складовою частиною Російської держави, що зумовило перебування в обігу грошей емітованих російським урядом. За час правління Тимчасового уряду він для покриття потреб ринку в грошах звертається до перевіреного способу – випуску великої кількості паперових грошей – "думок" і "керенок". У цьому російські урядовці вбачали вихід із становища, до якого призвела велика виснажлива війна та революційні руйнування. Внаслідок цього державні витрати перевищили загальні доходи в декілька разів.

Після встановлення радянської влади більшовики посилили без ніяких економічних обґрунтувань і обмежень друкування царських грошей, "керенок", а потім і радянських грошових знаків ("п'ятаковок", розрахункових знаків і т. д.). Використовуючи психологічну прихильність мас, які цінили колишні царські гроші більше ніж усі інші, більшовики вдало оперували ними і різницями між різними грошовими знаками у себе й за кордоном, а також на територіях колишньої царської Росії, руйнуючи ринок і покриваючи свої воєнні витрати.

Популярність інших грошей РРФСР, що перебували в обігу на Волині, була невисокою, швидше всього вимушеною, пов'язана з перебуванням більшовицьких військ у регіоні.

Серед регіонів України Волинь виділялась чи не найбільшим обігом іноземних валют. Тут, окрім грошових знаків царської Росії, Тимчасового уряду, радянської Росії, генерала А.Денікіна принаймі до початку 1919 р згідно з договірними зобов'язаннями між урядом гетьмана П.Скоропадського і німецьким командуванням ще були в обігу за фіксованим курсом 1 карбованець = 1,5 німецької марки = 2,25 австро-угорської корони; державні банкноти кайзерівської Німеччини (рейхсбанкнотен, рейхсеншайнен і дарленгасеншайнен). Однак серед цієї маси іноземної валюти були і так звані банкноти Східного банку – ост-рублі та ост-марки, котрі випустило німецьке командування на території Польщі та Прибалтики. Населення не поспішало їх обмінювати в межах установлених урядом УНР квот (тобто не більше 500 марок і 800 корон), а з урахуванням близькості кордонів використовувало для торгівлі з Польщею і країнами Прибалтики.

Військово-політичний союз Директорії з Польщею супроти радянській Росії обумовив появу польської марки, котра у квітні – травні 1920 р. приймалася до всіх видів платежів і розрахунків за курсом 1 марка = 5 карбованців.

Грошова система Української Держави перебувала у стадії становлення та реформування і, як наслідок, вона не могла ефективно впливати на ситуацію із забезпеченням грошей регіонів. Її характеризувало часте переміщення емісійного центру, котрий, по суті, перебував у вагонах, відбулося навіть захоплення кліше окремих грошових знаків супротивниками і друкування ними грошей для підриву економіки України (друкування денікінцями і більшовиками банкнот номіналом 50 карбованців серії АО 210 і вище).

Грошовим знакам міст Волині довелося не тільки визначити своє місце у валютній системі України, а й налагоджувати співжиття з різними, нерідко

ворогуючими валютами окремих країн і військово-політичних альянсів (німецькими марками, австро-угорськими коронами).

У четвертому розділі "Місцеві і приватні випуски бон на Волині в 1914 – 1921 рр." розглядаються найхарактерніші випуски місцевих і приватних паперових грошових знаків та бон на території колишньої Волинської губернії.

У дисертації особливо підкреслюється той факт, що місцеві та приватні гроші згідно з їх правовою силою здебільшого належать до необов'язкових, тимчасових бон, що з'явилися в обігу в наслідок інфляції, викликаной світовою війною і визвольними змаганнями. До місцевих належать бони, котрі випускались від імені міських, сільських самоуправлінь, великих банків, підприємств, кооперативів під забезпечення матеріальних цінностей – валюти, майна місцевих органів влади.

Певну роль у підштовхуванні до місцевої грошотворчості відіграла постанова Тимчасового уряду Росії, видана влітку 1917 р., про обіг різних цінних паперів (облігацій, купонів до них) як заміників грошей. На місцях її сприймали як вагомий державний приклад боротьби з грошовим голодом, про що свідчать дві постанови Генерального секретаріату Центральної Ради від грудня 1917 р., які, з огляду на нестачу кредитних білетів малої вартості зобов'язали каси Держбанку видавати 4%-ні білети державного казначейства, його зобов'язання протермінованих періодів, купони всіх довоєнних позик, а також позики Свободи 1917 р. Пояснювалося, що вони в Україні мають обіг нарівні з кредитними білетами.

В умовах фінансового занепаду місцеві грошові випуски використовуються вже не стільки для боротьби з розмінною кризою, скільки в якості додаткового джерела покриття бюджетного дефіциту. Місцеві самоврядування Волині намагалися проводити розумну грошову політику, збирати податки, стимулювати торгівлю й виробництво. Здійснювані ними заходи частково призупиняли інфляцію і знижували ріст цін. Однак, слід констатувати, що фінансова політика самоврядувань Житомира, Рівного, Луцька, Острога, Дубно, Крем'янець і інших міст стала заручницею військово-політичної обстановки. Золотого забезпечення не було. Грошові емісії міст Волині забезпечувалися тільки валютою царської Росії, Тимчасового Уряду, Радянської Росії, УНР, а також валютою Німеччини та Польщі, вартість яких стрімко падала. Не всі місцеві емісії, які були обумовлені складними історичними процесами, можна назвати вдалими. Нерідко вони були здійснені без ретельної підготовки, стихійно.

Іноді місцева грошотворчість ще більше посилювала грошову плутанину і строкатість, котрі були наслідком одночасної циркуляції грошових знаків різних урядів. Курсування грошової маси між окремими регіонами призводило до нових стрибків цін, гіперінфляції, занепаду промислового виробництва та сільського господарства. Ринок був настільки наповнений масою різних валют, що розгублені селяни не могли визначитися в цінах на сільськогосподарську продукцію. Втрачався стимул виробляти її надлишок, що в свою чергу сприяло натуралізації господарських відносин та переходу до мінової торгівлі.

Значне місце в постачанні населення Волині бонами займають приватні емітенти, яких виявлено понад 75 у 17 населених пунктах. Приватні або внутрішні бони випускались окремими підприємцями, власниками крамниць, кооперативами, споживчими товариствами, релігійними общинами, й іншими, ґрунтуючись на взаємній довірі, без будь-яких гарантій і забезпечення.

Найхарактернішими приватними випусками були "квитаріуси" Почаївської Лаври, "довжні скрипти" Бережницької єврейської общини, "здачі" Рівненського кооперативу "Ахдусь" й інші.

Грошові знаки різних назв (бони, марки, ордер, решта і ін.) містять цікаву інформацію щодо їх емітентів, дають уяву про етнічний склад населення, що займалося підприємницькою діяльністю.

Велика кількість приватних емісій у містах Рівне, Корець, Дубно, на відміну від Житомира, Луцька, Острога та Крем'янця, свідчили про неефективну економічну політику цих місцевих самоврядувань.

Вивчення місцевих і приватних грошових знаків Волині, які виступали в якості додаткової прибудівки до центральної грошової системи, дозволили об'єктивно висвітлити соціально-економічні і політичні процеси, які проходили на регіональному рівні. Місцеві і приватні емісії регіону стали яскравим свідченням глибини кризи, яка уразила грошовий обіг країни.

У п'ятому розділі "Джерелознавча методика дослідження паперових грошових знаків і бон Волині як об'єктів боністики за їх основними ознаками" за допомогою методик спеціальних історичних дисциплін проведений аналіз бон регіону.

Паперові гроші є державними документами, номінальними знаками вартості, які є засобами платежу й обігу і несуть в собі чимало специфічних ознак, що віддзеркалюють ідеологію емітента, характер історичного розвитку держави. Для їх всебічного вивчення, зовнішньої та внутрішньої критики, автор застосував методику комплексного використання низки спеціальних історичних дисциплін: геральдики, емблематики, сфрагістики, палеографії (неографії), хронології, метрології, іконографії, епіграфіки та інших.

У системі комплексного вивчення паперових грошових знаків геральдика посідає чільне місце, оскільки герб – лаконічний графічний малюнок, складений за певними правилами та законами, сам є самостійним історичним джерелом.

У процесі аналізу грошових знаків, які перебували в обігу на території Волині, автором класифіковано 5 різновидів герба царської Росії, 8 різновидів герба РРФСР, декілька різновидів герба УНР (з хрестом, без хреста, з потовщеннями, гнутими боковими). Особлива увага приділена вивченню походження міських гербів, зображених на бонах Луцька, Рівного, Житомира, Крем'янця.

Не менш важливі відомості про емітента дає неографічний аналіз, який сприяє прочитанню та розшифруванню написів, підписів на грошових знаках. Адже будь-яка зміна в тексті паперових грошей однієї емісії вимагає нового кліше, а це вже новий різновид, або новий випуск.

Кожна епоха, кожна національна культура виробила свою систему орнаменту, тому він є надійною ознакою належності того чи іншого твору мистецтва, виробу, в тому числі грошового знаку, до певного часу, певної країни, і в деяких випадках до конкретної місцевості. Орнамент – одна з прикрас на грошових знаках, відбиває не тільки національну, але й державну, а іноді регіональну належність. У єдності з іншими ознаками орнамент допомагає зрозуміти політичну, соціальну спрямованість відповідних властей.

На багатьох грошових знаках та бонах Волині зустрічаються відбитки печаток міських самоврядувань, банків, кооперативів тощо, конгресів (тиснені печатки) та перфорації, які є об'єктом спеціальної історичної дисципліни – сфрагістики. Застосування печаток суворо регламентувалось, тому вони поряд з геральдичними ознаками вважаються найбільш авторитетними і точними джерелами. Перфорацією – особливим пробивним знаком користувались у випадках, коли емітент, залучивши запаси чужих паперових грошей, проставляв знак на бонах а потім випускав їх в обіг як свою емісію, а також тоді, коли відбувалось анулювання грошових знаків.

На паперових грошах нерідко зустрічаються портретні зображення історичних осіб Петра I, Катерини II, генерала Скобелева, отамана Платова, Миколи I, Олександра III, та алегоричних постатей, які іноді виконані у вигляді філіграней. Для визначення реальної історичної особи слід проводити іконографічний аналіз.

При хронологічному аналізі грошових знаків слід звертати увагу на спосіб нанесення дати, термінів обігу. Багато місцевих і приватних бон взагалі не мають дат, оскільки їх друкували в роки визвольних змагань нашвидкоруч, маючи надію скоро поміняти на загальнообов'язкові. Найчастіше про такі випуски повідомлялось населенню в оголошеннях або в місцевій пресі. У таких випадках, щоб встановити дату, необхідно провести внутрішній аналіз документа із залученням каталогів, архівів, спеціальної історичної літератури.

Метрологічний аналіз паперових грошей допомагає встановити державну належність знака, співвідношення випущених знаків до провідної валюти цього регіону, а також мету обігу.

До суперскрипційної ознаки належать різного роду наддруки, написи на паперових грошах після того, як їх випустили в обіг. Усі відомі наддруки класифікуються за такими видами: політичні (агітаційні), економічні, директивні, пам'ятні (рекламні), курйозні. Вони допомагають дослідити подальшу долю емісії.

Дослідження грошових знаків за їх основними ознаками дає змогу отримати відомості, котрих не має в інших джерелах.

ВИСНОВКИ

Проведене в рамках дисертаційної роботи дослідження, яке базується на нетрадиційних історичних джерелах, дозволило на боністичних матеріалах Волині, проаналізувати соціально-економічні причини розпаду єдиної грошової системи Російської імперії і характер процесів, що проходили в грошовому обігу в екстремальних умовах Першої світової війни та визвольних змагань в Україні. Систематизація, класифікація та аналіз багатьох видів грошових знаків, які перебували в обігу на території колишньої Волинської губернії стали основою для вивчення нових, раніше невідомих емісій. Тим самим в науковий обіг були введені нові історичні факти, встановити які звичайними способами раніше не вдавалось. Самостійною лінією дослідження, хоча і підпорядкованою загальному завданню роботи, стало вивчення грошових знаків як історичних джерел, які несуть прикмети часу, відображають гостроту соціальної і політичної боротьби і, до певної міри, навіть риси національної психології.

У висновках узагальнено результати проведеного дослідження і викладено основні положення, які виносяться на захист:

1. Перша світова війна, розруха та інфляція виступили каталізатором зникнення з обігу спочатку золотих та повноцінних срібних монет, а згодом і розмінних на усій території Російської імперії, в тому числі на Волині, які населення з меркантильних міркувань приховувало. У 1915 році з обігу зникли навіть мідні монети. Надалі у якості накопичення стали використовуватися купюри крупних номіналів (100 і 500 рублів). На той час в обігу перебувало більше 10 млрд. паперових рублів, з яких лише десяту частину було забезпечено золотом.

2. Тимчасовий уряд, вдавшись тільки до традиційної емісійної діяльності без золотого забезпечення та випуску "Позики свободи", не зміг стабілізувати фінансову систему держави. Мало того, дії уряду по запровадженню в обіг облігацій, купонів й інших заміників грошей ініціювали місцеву грошотворчість (мікроемісії), контролювати які з центру було неможливо. При цьому кількість грошей в обігу порівняно з 1914 роком збільшилося у 84 рази. Засобом накопичення стали "думки" крупних номіналів (1000 і 5000 руб.), які поряд з царськими купюрами 100 і 500 карбованців населення вилучило з обігу.

3. Радянський уряд насильницькими діями конфіскацій та експропріацій поряд з інтенсивною експлуатацією друкарських машин призвів до цілковитого краху фінансової системи держави. У 1921 році протягом одного місяця в середньому випускалося грошей на 188,5 млрд. рублів, що свідчить про фінансову катастрофу.

4. Окупаційні валюти на Волині (німецькі марки, австро-угорські корони, польські марки та злоті) здебільшого виконували функції воєнних грошей, тобто покривали військові витрати їх емітентів, оскільки перебували за заниженим обмінним курсом з українською гривнею та російським рублем. До того ж у досліджуваному регіоні командування німецьких військ, порушуючи договірні зобов'язання, застосовували спеціальні воєнні гроші ост-марки та ост-рублі, що свідчить про цілеспрямовану політику використання економічного потенціалу України у своїх цілях.

5. Українська Народна Республіка, що розбудовувалась у надзвичайно складній воєнно-політичній обстановці об'єктивно не змогла перебороти кризові явища в економіці, які їй дістались у спадок від її попередників. Такі явища як інфляція та розмінна криза були характерними й для УНР.

6. Місцеві самоврядування регіонів, окремих міст були позбавлені через воєнне лихоліття прямого та стабільного зв'язку з емісійним центром. Для вирішення своїх нагальних потреб (утримання урядів, установ, подолання розмінної кризи) нерідко вдавалися до місцевої грошотворчості – яка, з погляду сьогодення, була суперечливою, неоднозначною. Разом з тим, окремі самоврядування Луцька, Житомира, Крем'янця й інших міст проводили розумну й виважену емісійну політику. Їх грошотворчість була ніби доповненням до центральної емісійної діяльності, оскільки здійснювалась з дозволу уряду та під його контролем. Грошові знаки центральних органів влади, разом з місцевими та приватними емісіями створювали своєрідну конгломератну регіональну грошову систему, побудовану на компромісі. Однак часто місцева грошотворчість направлена по шляху найменшого опору, ще більше посилювала грошову плутанину і строкатість, що призводило до нових стрибків цін, гіперінфляцій, занепаду промислового виробництва та сільського господарства.

7. Курс місцевих грошей, які мали різноманітні назви ("бона", "ордер", "квитанція", "розмінний знак" тощо) щодо загальнообов'язкових був різним залежно від соціально-економічної ситуації і частої зміни властей.

8. Грошові знаки з наддруківками "Хмари", Ю.Тютюнника та інших повстанських керівників, які дислокувались на Волині, виконували роль реквізичійних квитанцій та посвідок за виконані контингенти.

9. Методика комплексного вивчення грошових знаків як історичного джерела з її джерелознавчим аналізом дає можливість виявити такі важливі для дослідника дані: місце і час випуску грошових знаків, політичну позицію їх емітентів, мету і характер випуску, термін обігу, подальшу долю емісії та ін. Водночас боністика сприяє удосконаленню методів і прийомів дослідження інших спеціальних історичних дисциплін.

Головні тези дисертаційного дослідження викладені у наступних публікаціях автора:

1. Сапожник Г.В. Грошова політика воюючих країн та місцевих влад у ході Першої світової війни на Волині в 1914-1918 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія, вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С. 66-70.

2. Сапожник Г.В. Бони єврейських общин на Волині 1914-1920 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія, вип. 11, Тернопіль, 2000. – С. 51-54.

3. Сапожник Г.В. Випуски бон місцевих органів влади на Волині 1917-1920 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. Число 6(7). – К., 2001. С. 203-222.

4. Сапожник Г.В. Геральдичні ознаки на місцевих грошових знаках Волині. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – вип. 1. – Тернопіль. 2003. – С.21-26.

5. Сапожник Г.В. Паперові грошові знаки Волині (1914 - 1921 рр): історіографія та джерела. // Питання історії України. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Кафедра історії України. Збірник наукових статей. Том 6. – Чернівці, "Зелена Буковина", 2003. С. 314 – 320.

6. Сапожник Г.В. Паперові гроші міста Рівного у 1919 році. // Збірник наукових матеріалів Другої і Третьої Міжнародних науково-практичних конференцій "Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності". – Тернопіль, 1999-2000 рр. С. 86-88.

7. Сапожник Г.В. Паперові гроші Волинських міст I-ої чверті ХХ ст. // Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції.- Тернопіль, 1998. – С. 48-50.

АНОТАЦІЯ

Сапожник Г.В. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914-1921 років як історико-економічне джерело і об'єкт боністики. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2004.

У дисертації за допомогою методик спеціальних історичних дисциплін на підставі аналізу опублікованих та архівних матеріалів досліджено паперові грошові знаки і бони Волині 1914-1921 років як історико-економічні джерела і об'єкти боністики. Боністика розглядається як окрема історична дисципліна, яка досліджує паперові грошові знаки, бони, історію їх емісій. На матеріалі паперових грошових знаків, випущених на території Волині в 1914-1921 роках, характеризуються основні поняття боністики, методика дослідження грошових знаків, їх класифікація. Залучені емісії різних емітентів – царських, радянських, УНР, білогвардійських, інтервентських, місцевих, приватних

Ключові слова: боністика, бони, грошовий обіг, класифікація, емісія грошових знаків, емітент.

АННОТАЦИЯ

Сапожник Г.В. Бумажные денежные знаки и боны Волины 1914-1921 годов как историко-экономический источник и объект бонистики.- Рукопись

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06. – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, 2004.

В диссертации при помощи методик специальных исторических дисциплин на основании анализа опубликованных и архивных материалов исследовано бумажные денежные знаки и боны Волины 1914-1921 годов как историко-экономические источники и объекты бонистики. Бонистика рассматривается как отдельная историческая дисциплина, которая исследует бумажные денежные знаки и боны, историю их эмиссий. На материале бумажных денежных знаков Волины в 1914-1921 годах характеризуются основные понятия бонистики, методика исследования денежных знаков, их классификация. Привлечены эмиссии различных эмитентов – царских, советских, УНР, белогвардейских, интервентских, местных, частных.

Ключевые слова: бонистика, боны, денежное обращение, классификация, эмиссия денежных знаков, эмитент.

ANNOTATION

Sapozhnyk G.V. The Paper Banknotes and Private Money of Volyn of 1917-1921 as a Historical-Economic Source and Object of Bonistics. – Manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of candidate of historic sciences by speciality 07.00.06 – Historiography, source study and the special history disciplines. – Lviv National University by Ivan Franko, Lviv, 2003.

A dissertation is devoted to the research by means of special methods of history disciplines of paper banknotes and bones of Volyn of 1914-1921 as historical-economic

sources and objects of bonistics. Bonistics is considered a historical discipline, which explores paper banknotes, private money, and history of their emissions. On the material of paper banknotes issued on the territory of Volyn in 1914-1921, basic concepts of bonistics, method of research of banknotes, their classification are characterized. Attracted emissions of different issuers – tsar's, soviet, UNR, whiteguard, intervents, local, private.

The history of money and money circulation belongs to the problems, which were traditionally not enough explored in home historiography, despite the fact that its development makes possible to enter new descriptions in the study of socio-economic history of Ukraine. Nowadays the developments in industry of bonistics must play far greater role in the historic research – the special historic discipline, which concerns to the study of paper banknotes and their substitutes – important state documents, history sources, political-economics documents and cultural sights of the past.

Except for the especially scientific interest, an actuality of problem investigated in the dissertation was conditioned also by the practical modern necessities, at the time when the task of stabilization of economic life in Ukraine, its financial-banking system, national currency appears to be the key notion in the subsequent development of the state. Analysis and generalization of some moments of socio-economic history of Ukraine on the whole and some of its regions (Volyn, for example) in the period of the First World war, revolutions of 1917, civil war and economic devastation of 1914-1921, must be used to develop the conceptions of economic policy on the modern stage and on perspective. That is why, indisputably, an integral, complex, system and objective research of paper banknotes and private money as a historical-economic source of cognition of the mentioned above period is actual.

Wide-ranging emissions of the period during the First World war on Volyn on the background of disintegration of the monetary system, have no analogs in the history of money circulation, and also expose the spheres of political and socio-economic interprocess communication. The significance of local emissions consisted not only in quantity of different banknotes, issued in the place but also in the actual origin and co circulation of the compromise monetary systems.

The theme actuality is predetermined by the degree of its scientific development. If some questions of private money emission on Volyn were studied by some scientists, the problems related to the money circulation of the whole region in the context of its economic development in the crisis period, with the expression of a few episodic materials were not described properly.

So the theme actuality is determined by the necessity to study the given important scientific problem that has general theoretic and practical value.

The research based on the specific history sources and conducted within the framework of dissertation work on the paper money materials of Volyn permitted, to analyze the causes of disintegration of the sole monetary system of the Russian empire and the nature of processes in the money circulation in the extreme periods of the First World war and liberation emulations in Ukraine. Systematization, classification and analysis of many types of banknotes applied on territory of the former Volyn province became a basis for the study of new, unstudied before emissions. Thus, there appeared new facts of history, to set, which by usual methods was not possible. The study of banknotes became the independent line of research, subdued to the general task of work. It shows the history sources, which carry time features, represents the sharpness of social and political struggle and, to some extend the features of national psychology.

The author developed the universal classification of banknotes and bones of Volyn, based on the social and economic characteristics of the nature of paper banknotes, which makes possible to classify them according to the stages of social development of the state during which the emission of the of one or another banknote, characteristics of the emitter and the kind of emission.

Paper money are state documents, nominal signs of the value, which are payment and circulation and bear a number of features which reflect the emitter's ideology, character of historic development of the state. For their detailed research, external and internal critics the author applied the methods of complex use of special history disciplines: heraldic, sphragistics, paleography (neography), chronology, metrology, iconography and epigraphy.

In the dissertation the issues of local and private paper money and bones on the territory of former Volyn province are considered. Local and private money, according to their judicial power most often relate to unnecessary temporal bones, which appeared as a result of inflation and wars. Local are the bones, which were issued on behalf of town or village authorities, banks, enterprises and cooperatives under guarantee of material values such as currency and property of local authorities.

Research of local and private paper banknotes of Volyn region, which were additional to the central monetary system, allowed the objective highlighting of the processes, which took place on the local level.

Keywords: bonistics, private money, money circulation, classification, emission of banknotes.

Підписано до друку 12.03.2004. Формат 60x84/16. Папір друк.
Умовн. друк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 325

Віддруковано у видавництві ТАНГ «Економічна думка»
м. Тернопіль, вул. Львівська, 11
тел. (0352) 43-22-18, факс 43-24-40
E-mail: edition@tane.edu.ua

380836

AB 58.542
AB 58.542

Мист